

سرگذشت نام ایران

محمّد مهدی احدیان

نشر آستان قدس باستانی

آوای خاور

تهران، ۱۳۹۸

ناشر ایران شناسی و خاورشناسی

نشاد: ایران. تهران. خیابان انقلاب. خیابان منیری جاوید (اردیبهشت) کوچه مبین، شماره ۴. پخش ققنوس

ارتباط مستقیم با شماره‌های زیر.

Www.avayekhavar.ir
info@avayekhavar.ir
Telegram & Tel: (+98) 930 554 0308
Tel: (+98) 21 888 956 21
Fax: (+98) 21 364 264 58

سرگذشت نام ایران

ترتیب: محمد مهدی احدیان

ناشر: آوای خاور

طراح جلد: سیدة ابدشاهی

چاپ: لوح

چاپ اول: بهمن ۱۳۹۸

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۷۵۰۰۰۰ ریال

ISBN: 978-600-9923-34-2

همه حقوق چاپ این کتاب محفوظ است. هر گونه چاپ یا نسخه برداری اعم از زیراکس، بازنویسی، ذخیره سازی کامپیوتری و انتشار اینترنتی بدون مجوز کتبی ممنوع است.

سرشناسه	:	احمدیان، محمد مهدی، ۱۳۸۴
عنوان و نام پدیدآور	:	سرگذشت نام ایران / نویسنده: محمد مهدی احمدیان.
مشخصات نشر	:	تهران: آوای خاور، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	:	۴۶۲ ص.
فروست	:	گنجینه ایران شناسی؛ ۶
شابک	:	978-600-9923-34-2
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
یادداشت	:	کتابنامه.
موضوع	:	ایران — نام
موضوع	:	Iran — Name
رده بندی کنگره	:	FDSR
رده بندی دیویی	:	۹۱۵/۵۰۰۳
شماره کاتالوگ ملی	:	۵۹۶۵۰۵۸

فهرست مطالب

۱	 پیشگفتار
۵	 مقدمه
۹	 ۱- ریشه‌های تاریخی نام ایران
	واژه ایران از دیدگاه زبان‌شناسی تاریخی (۹) ویژگی‌های فرهنگ آریایی (۱۳) آریاییان پیش از ماد و هخامنشی (۵) میتنی‌ها در آسیای صغیر (۱۶) کاسی‌ها در بین‌النهرین (۱۸)
۲۱	 ۲- آریا، آریاییات و ادایی و اوستایی
	«آریا» در ود (۲۲) «آریا» در اوستا (۲۳) ایرانویج (۲۴) آریا و ناآریا (۲۵) شواهد واژه آریا در اوستا (۲۶) سلم و تور (۳۳)
۳۹	 ۳- آریا در دوره ماد و هخامنشی
	نمود آریایی مادها (۳۹) نمود آریایی هخامنشیان (۴۳) مفهوم آریایی و آریایی‌چهر در کتیبه‌های هخامنشی (۴۵) نسب آریایی (۴۵) زبان آریایی (۵۲) امورمژدا خدای آریاییان (۵۴) نمود سیاسی آریا در سرزمین‌های هخامنشیان (۵۵) آریا در نا‌های ایران هخامنشی (۵۷) هخامنشیان و تداوم سنت‌های ماد (۶۱) هخامنشیان و آیین زردشت (۶۲) مفهوم آریایی در هزاره اول پیش از میلاد (۶۴)
۶۷	 ۴- آریا و ایران در دوره اشکانی و ساسانی
	نمود آریایی اشکانیان (۶۷) ایران و آریا در زمان ساسانیان (۷۲) نام ایران در اسناد رسمی ساسانیان (۷۳) شواهد نام ایران در کتیبه‌های شاهان ساسانی (۷۸) نام ایران در نوشته‌های مانی (۸۳) واژه ایران نزد پیروان ادیان غیر مزدیسنی (۸۴) دین و دولت ساسانی (۸۷) آریا در دوره ساسانی، تعبیری قومی یا نژادی؟ (۹۰) واژه ایران در نام‌ها، القاب و عناوین ساسانیان (۹۲) شواهد نام ایران در ادبیات پهلوی (۹۳) آلان (۱۱۹) آریا در منابع ارمنی (۱۲۰) آریا و آزادگی (۱۲۰) چهار آزاد (۱۲۲) احزاب آزادگان (۱۲۴)
۱۳۵	 ۵- نام ایران در دوره اسلامی
	واژه «ایران» برای اشاره به تاریخ باستانی (۱۳۷) تاریخ روایی یا تاریخ ملی ایران (۱۳۷) ایران به عنوان نام جغرافیایی (۱۴۵) هفت اقلیم (۱۴۷) شواهد اشاره به ایران باستان (۱۵۲) واژه «ایران» برای اشاره به دوره اسلامی (۱۷۶) شواهد سده اول تا چهاردهم هجری (۱۷۷)
۳۹۵	 ۶- گفتار پایانی
۴۰۵	 نقشه‌های تاریخی
۴۰۹	 منابع
۴۲۵	 نمایه
۴۵۱	 فهرست تفصیلی «شواهد نام ایران»

پیشگفتار

نام‌های جغرافیایی یا جاینام‌ها، زگانی هستند که از دیدگاه زبان‌شناختی، تاریخی، جغرافیای تاریخی و پژوهش‌های فرهنگی و سیاسی دارای اهمیت‌اند. توپونیمی یا جاینام‌شناسی به بررسی علمی جاینام‌ها از دیدگاه مختلف پرداخته و آن‌ها را با محوریت زبان‌شناسی تاریخی و در نظر گرفتن اطلاعات تاریخی و جغرافیایی بررسی می‌کند. جاینام‌شناسی همچنین جاینام‌ها را از نظر نوع، شکل یا کلان بودن و ساختار صرفی طبقه‌بندی می‌کند. آگاهی‌های به دست آمده از پژوهش‌های جاینام‌شناختی، ارزش جاینام‌ها را آشکار می‌کند و ابعاد مختلف‌شان را می‌نمایاند. شناخت تاریخ نام‌ها، و تاریخ مرتبط با مکان جغرافیایی از نتایج مهم جاینام‌شناسی است زیرا هر جاینام از نظر زبان‌شناختی، معنی و تاریخ ویژه خود را دارد و هیچ جاینامی بی‌معنی نیست. زبان‌شناسی تاریخی از طریق ریشه‌شناسی در زمانی (*diachronic etymology*) ما را به معنای متقدم یا معنای تاریخی جاینام‌ها می‌رساند. جاینام‌های تاریخی به دلیل نگهداشت اطلاعات تاریخی در خود، در زمره میراث تاریخی و فرهنگی بوده و پاسداشت آن‌ها حفظ میراث تاریخی تلقی می‌شود.

نام ایران با اهمیت‌ترین کلان‌جاینام در تمدن غرب آسیا است که در عرصه‌های تاریخ، جغرافی، فرهنگ و سیاست مشهور است. تداوم کاربرد جاینام ایران طی دو هزاره اخیر درحالی که خاستگاه و ریشه آن را تا ۳۷۰۰ سال پیش می‌توان جستجو کرد، اهمیت

تاریخی این کلان‌جاینام را در تمدن بشر نشان می‌دهد. ایرانی بودن، نه از جنبه انتساب به کشور یا مرزهایی جدید با این نام، بلکه به عنوان مشخصه تمایز قومی یا فرهنگی، ریشه‌هایی دارد که برخی به دوران تاریخی هخامنشی و ماد، و برخی به دوران اساطیری هندوآریاییان می‌رسد اما تحولات دوره ماد و هخامنشی آغازگر پیدایش آگاهی جمعی جدیدی بود که در ایرانشهر ساسانی نمود پیدا کرد. از آغاز دوران ساسانیان، ایران در چهارچوب هویت سیاسی و مرتبط با نام کشور و حاکمیت بر قلمروی سیاسی سربرآورد و ایرانی‌ردن، معنایی جدید و از جهاتی قابل مقایسه و نزدیک به هویت‌های ملی عصر مدرن یافت. احساس تعلق جمعی به مؤلفه‌های تمایز سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانشهر و آنچه هویت این ایرانی بود در سراسر دوران اسلامی به شکل‌های گوناگون تداوم یافت.

چگونگی پیدایش و تکوین نام ایران، معنای تاریخی واژه ایران و آریان، شواهد نوشتاری برجای مانده از نام ایران در منابع مکتوب و مفهوم برخی واژگان مرتبط با آن از جمله آریا و عراق، موضوعانی است که این کتاب به آن‌ها می‌پردازد. کوشیده‌ام بنیان مباحث، متن‌ها و شواهد دست‌رس تاریخی را قول صاحب‌نظران جهانی باشد. از آنجا که نام ایران میراثی برجای مانده از ایران باستان است، پژوهش درباره آن حاصل بررسی نوشته‌های باستانی، کتیبه‌ها، متن‌های باستانی و نتایج علمی مرتبط با تاریخ ایران باستان است که طی دو سده اخیر توسط ایران‌شناسان به انجام رسیده است. از دانشمندان صاحب‌نظر در موضوع نام ایران میتوان ژوزف مارکوارت، اریست هرگسفلد، دیوید مکینزی، آرتور کریستن‌سن، کریستین بارتلمه، هرن اشمیت، گرواردو تارلی، هرولد بیلی، مانفرد مایرهورفر و رودیگر اشمیت را نام برد. نیولی، دانشمند ایتالیایی، برجسته‌ترین پژوهش‌ها درباره نام ایران ارائه کرده است. استاد ابراهیم پورداود، دکتر محمد معین، علامه دهخدا، علامه محمد قزوینی، ملک‌الشعرا محمدتقی بهار، دکتر محمود افشار، دکتر محمد مقدم، دکتر صادق کیا، دکتر احسان یارشاطر، دکتر محمد محمدی‌ملایی، دکتر محمدجواد مشکور، دکتر جلال متینی، دکتر مهرداد بهار، استاد جلال خالقی‌مطلق، دکتر تورج دریایی و دکتر محمدتقی راشد محصل از جمله دانشمندان ایرانی هستند که مقالات علمی درباره نام ایران به فارسی ارائه کرده‌اند و این کتاب بر تألیف نظرات و نوشته‌های آنان استوار است.

نگارنده کارشناس ارشد فرهنگ و زبان‌های باستانی بوده و پیش‌تر در زمینه جاینام‌شناسی و جاینام‌های ایران پژوهش‌هایی داشته و مقالاتی منتشر نموده است از جمله «درآمدی بر جاینام‌شناسی ایران»، «بررسی کلان‌جاینام‌های استان همدان» و «بررسی ریشه‌شناختی دو جاینام آدراپانا و نهاوند». این کتاب در آغاز، پژوهشی بود برای نوشتن مقاله‌ای درباره «کلان‌جاینام ایران» اما شواهد نوشتاری پرشمار در منابع تاریخی و نتایج جدید حاصل از پژوهش، نویسنده را ترغیب کرد کتابی در این موضوع فراهم آورد. مهم‌ترین دست‌آوردها در این پژوهش، رسیدن به دیدگاهی کلان و یکپارچه درباره پیدایش و تداوم مقوله‌ای به نام ایران است. نیولی در کتاب خود به نام ایده ایران، بر برآمدن ایران‌شهر ساسانی تمرکز داشت در کتاب حاضر به ریشه‌های باستانی این ایده، گسترش آن تا پیدایش واقعیت اجتماعی برگزیده به نام ایران‌شهر در دوره ساسانی، تداوم ابعاد واقعیتهای شکل گرفته به نام ایران در دوره اسلامی و تداوم آن در دوره مدرن پرداخته شده است.

تألیف پیش‌رو که بیش از سه سال (۱۳۹۰ تا ۱۳۹۳) زمان برده است با مجموعه بزرگی از شواهد نوشتاری مرتبط با نام ایران همراه است که می‌توانند برای دیگر پژوهش‌های تاریخی، اجتماعی و تاریخ سیاسی ایران نیز کارساز باشند. از آنجا که در گردآوری شواهد نام ایران تکیه بر کتابخانه شخصی بوده است باور دارم شواهد نام ایران بسی بیش از بضاعت این مکتوب است. شواهد ارائه شده، از دوره باستان تا معاصر پیش می‌آیند تا روایت یکپارچه‌ای به دست دهند و بیش از سه هزار و پانصد سال تاریخ را در بر می‌گیرند. این شواهد از منابع به زبان‌ها و خط‌های گوناگون از جمله چندین زبان باستانی گردآوری شده است. در نقل اسامی از زبان‌های کهن، علاوه بر آنکه مطابق قواعد و مرسوم در زبان‌شناسی تاریخی آوانویسی و گاه حرف‌نویسی شده است، کوشش شده با الفبای فارسی و حرکات نیز آوانویسی شود. در نقل شواهد از منابع فارسی و عربی دوره اسلامی ترجیح داده شده رسم‌الخطی که از آنها در دست بوده عیناً رعایت شود، ازین‌رو گاه با چند نوع نگارش واژگان و به‌ویژه اعلام مواجهیم. در دیگر نوشته‌ها، در نظر بوده دستور خط فرهنگستان رعایت شود اگرچه رسم‌الخط هزارساله فارسی، پیوسته‌نویسی تکواژها در

واژگان مرکب و نیز پیوستن حروف اضافه متقدم به واژه پس از خود را مجاز می‌داند. شواهد متعدد از منبع واحد، برای حفظ پیوستار روایت، با «نیز» و «و نیز» در پی هم آورده شده است که مطابق سنت نوشتاری تاریخ بیهقی است.

از استاد قباد شیوا که کتاب را به هنر خویش مفتخر ساخته و جلد کتاب را طراحی کرده‌اند سپاسگزارم. از آقای دکتر آرمان بختیاری، استاد فرهنگ و زبان‌های باستانی دانشگاه بوعلی‌سینا که با خواندن پیش‌نویس و نسخه نهایی کتاب، نکات بسیار و ارزشمندی ارائه نمود. همچنین از آقای دکتر بهزاد معینی‌سام استاد فرهنگ و زبان‌های باستانی و آقای سلیمان مختاری مدیر انتشارات آوای خاور و نیز از همه کسانی که در آماده‌سازی کتاب به نگارنده یاری رسانیدند به‌ویژه خانم فریبا حیرانی و آقای رضا مسلمی که با مطالعه نسخه نهایی کتاب پیشنهادات قیمتی ارائه نمودند و از هنرمند فرهیخته آقای بابک روشنی‌نژاد، مهندس باقر قوام‌پور، آقای مهدی به‌خیال که برای انتشار کتاب تلاش کردند بسیار سپاسگزارم. از خانواده، مادر مرا بابایی‌پور و پدرم محمدهادی احدیان که قصور خدمت نگارنده را در دوره انتشار کتاب متحمل شدند سپاسگزاری می‌کنم و سرانجام با پذیرش این امر بدیهی که این کتاب، می‌تواند دارای نقص‌ها و کاستی‌های بسیاری باشد، آمادگی خود را برای دریافت نظرات انتقادی و اصلاحی برای بهبود آن، اعلام می‌کنم. از استادان و خوانندگان گرامی خواهشمندم از غرض‌ها و نیت‌هاهایی که در این چاپ مشاهده می‌کنند، نگارنده را مطلع ساخته و مرا مرهون احسان قرار نمایند.

کتاب به دست مؤلف تایپ، ویراستاری و صفحه‌آرایی شده و نهایتاً با سرمایه شخصی به چاپ رسیده است. از کسانی که مایلند این کتاب از طرف آنان به کتابخانه‌ها هدیه شود یا می‌خواهند در چاپ و انتشار شمار بیشتری از این کتاب به مؤلف یاری رسانند دعوت می‌شود به سامانه اینترنتی کتاب^۲ مراجعه نمایند.

محمد مهدی احدیان

همدان، آذر ۱۳۹۸

۱- ایمیل مؤلف: m.ahadian@gmail.com

۲- وب سایت دائمی کتاب: www.iran-name.ir